

H. SZILÁGYI ISTVÁN

Etika, erkölcs és jog Bibó István bölcséletében

Az alábbi vizsgálódások kiinduló előfeltevése, hogy Bibó István életműve egyetlen szerves egységet alkot, s nem csupán abban az értelemben, hogy írásai néhány jól meghatározható probléma és felismerés köré szerveződnek. Bibó ugyanis a politikai és morálfilozófiai gondolkodók *Szókratésztől* kezdve számon tartott azon csoportjához tartozik, akik bölcséleti eszméiket közvetlenül saját cselekvéseik etikai elveivé teszik, így tetteikkel hitelesítik, példázzák és világítják meg azokat. Ebből következik, hogy mikor Bibó etika és jog viszonyára vonatkozó elméletének rekonstrukciójára vállalkozunk, akkor az életmű kontextusán belül maradván érdemes kiemelnünk azokat az összefüggéseket, melyek a jogbölcséleti témában kifejtett gondolatait politikai filozófiájának az eszmevilágához, illetve – *Nagy Endre* kifejezésével élve – a „tettbeszédével” elmondottakhoz kapcsolja.

E megfontolásokat szem előtt tartva fogjuk a következőkben megvizsgálni előbb Bibónak az etikára, illetve a jog és erkölcs viszonyára vonatkozó nézeteit, majd azt, hogy ezek hogyan függenek össze az életmű más aspektusaival, beleértve ebbe a „tettbeszédvel” kifejezetteket is.

Etika

Bibó saját etikai felfogását doktori disszertációjában (1935) a kényszer beszámításának kérdéséről, valamint a pozitív szabadság fogalma kapcsán az erkölcsi szabadság lehetőségének problémájáról szóló fejezeteiben vázolja. Ennek központi eleme az *akaratszabadság* eszméje: vagyis az ember mindig szabadon választhat Jó és Rossz között, döntéseiért azonban mindig felelős. A szerző fogalmi konstrukciójában az emberi cselekvőség önálló létszféraként való megjelenítése és a spontaneitásnak – mint e létszférát determináló törvényszerűségnek – a bevezetése teszi lehetővé az akaratszabadság problémájának elméleti megragadását. Mivel a kényszer csupán a kauzalitás szinoptikus „belevetítése” a cselekvő spontaneitásába, ezért a kényszer alatti cselekvéséért is bizonyos fokig felelős a cselekvő. „Kikényszerített cselekvés esetén – írja Bibó – tehát sohasem beszélhetünk a beszámítás

kizárásáról, legfeljebb nem teljes beszámításról.”¹ A felelősség alapja tehát az akaratszabadság, a felelősség mozzanatát a cselekvéshez azonban az axiológiai determináció törvényszerűsége kapcsolja, mely „[...] nem arra determinál, hogy az akarati állásfoglalás a célnak, a normának vagy az értelmi megítélésnek pozitíve megfeleljen, hanem arra, hogy az akarati állásfoglalás szükségszerűen a célszerűség, a szabályszerűség, az ésszerűség megítélése alá essék.”²

A kényszer, a szabadság – a pozitív erkölcsi szabadság is – alapvetően egyéni lelki élmények, amelyek az objektiválódás folyamatában válnak társadalmi, a legobjektívabb formában pedig jogi intézménnyé. Tehát az „eleven” szubjektív erkölcsi élmények az alapjai a társadalmi intézményeknek, és végső mozgatórugói ezen intézmények változásainak.

Mindezzel együtt Bibó etikára vonatkozó elképzelései nagyrészt kifejtetlenek maradnak, legfőbbképpen – mint azt ő maga is megállapította – azért, mert adós maradt az abszolút etikai érték és a relatív társadalmi érték viszonyának feltárásával, valamint a társadalmi objektiváció folyamatának mélyreható elemzésével. Anélkül, hogy a jelen tanulmány keretei között kísérletet tennénk Bibó etikai nézeteinek átfogó rekonstrukciójára, érdemes annak néhány implicit aspektusára rávilágítanunk, helyenként kitekintve már itt a bibói életmű tágabb összefüggéseire is.

Érdekes, hogy Bibó az abszolút etikai értékekről, a fenti említést leszámítva, tudomásom szerint, semmit sem mond a későbbi műveiben. Az egyetlen olyan szövegrész, ami értelmezhető úgy, mint az ilyen abszolút értékek fennállásába vetett hit bizonyítéka, az utolsó nagy, összegző művében, *Az európai társadalomfejlődés értelmé*-ben olvasható, mikor arról ír, hogy Krisztus „[...] az élet legegyszerűbb dolgai iránti megértésnek, az emberközeli gyöngédségnek olyan megnyilvánulásait tudta megvalósítani, amelyek teljesen téren és időn kívül álló módon kimutatnak annak a szektának aránylag szűk keretei közül, melynek nyilvánvalóan tagja volt.”³

E hallgatás magyarázata abban kereshető, hogy Bibó nyilvánvalóan osztotta korának pozitivistá tudományfelfogását, mely *Comte* szellemében száműzni kívánta a „metafizikai spekulációkat” a társadalomtudományok területéről is. S itt belekapaszkodhatunk külön-külön

¹ Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*. In: *Az államhatalmak elválasztása*. Bibó István munkái 1. Centenárium sorozat. (Sorozatszerkesztő: Dénes Iván Zoltán) Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 125.o.

² i.m: 107.o.

³ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelmé*. In: *Válogatott tanulmányok. III. kötet*. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) Magvető, Budapest, 1986. 19-20.o.

a „metafizika” és a „spekuláció” elutasításába egyaránt. Miként Bibó maga írja egy helyen a módszertisztaság kérdése kapcsán: „Ha tehát választanunk kell, mi inkább a normára és a tényre vonatkozó tapasztalat közötti szinkretizmus vádját vállaljuk a tapasztalat és a metafizika közötti szinkretizmus vádja helyett”⁴. Másfelől pedig Bibó sajátos „antispekulatív” beállítottsága folytán – melyet *Perecz László* elemzett egy tanulmányában – világosan látja a tudománynak – vagyis a racionális magyarázatnak – a végső értékek vizsgálatában játszott szerepének korlátait.

Meglátásom szerint tehát Bibó – hasonlóan *Szókratészhez*, illetve *Platónhoz* – hitt az abszolút értékek létében, de úgy vélte, hogy ezek nem racionálisan, hanem csupán intuitíve megragadhatók. Ezért hangsúlyozza kezdettől fogva jogelméleti írásaiban is a szubjektív egyéni élmények elsődlegességét mindenféle filozófiai „spekulációval” szemben. Politikai és történelem-filozófiájában pedig ezeknek az abszolút értékeknek megragadása kapcsán kiemeli a vallás és művészet elsődleges szerepét. Az abszolút etikai értékek felismerése azonban az emberiség számára egy történetileg adott lehetőség csupán, s nem valamiféle metafizikai törvényszerűség: az emberi társadalmak nem feltétlenül ismerik fel ezeket, sőt, a már felismert értékek tapasztalata is elhomályosulhat, veszendőbe mehet. Ez a megfontolás teszi világossá a Bibó jogbölcseletében megjelenő relatív természetjogi állásfoglalás etikai alapjait.

Mármint, ami az *abszolút etikai értékek* konkrét tartalmát illeti, Bibó bölcseletében két ilyen értéket vélek azonosíthatónak: az egyik az *aktív szeretet*, a másik pedig az emberi akaratszabadság etikai értéként való elismerését jelentő *emberi méltóság* értéke. Bibó szemléletében e két érték válik az alapjává a világtörténelmileg egyedülálló európai fejlődés lényegét adó közösségi vállalkozásnak: a hatalom megszelídítésére, humanizálására tett kísérletnek. Mindkét érték megragadásában történelmileg döntő szerepe volt a keresztény vallásnak, még ha – az *Uchrónia* parabolájából világosan kitetszően – Bibó nagyon is tisztában van azzal, hogy a keresztény egyház mint társadalmi intézmény egyáltalán nem feltétlenül képes hitelesen képviselni ezeket az értékeket.

Erkölc és jog

Az abszolút etikai értékek tehát az elsődleges *erkölcsi élményekben* jelennek meg. Érdemes megjegyeznünk, hogy az „élmény” kifejezéssel Bibó egyértelműen arra utal, hogy a primér erkölcsi tapasztalatban egyenrangúan és elválaszthatatlanul vannak jelen az *érzelmi* és a

⁴ Bibó István: *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás*. In: *Az államhatalmak elválasztása*. Bibó István munkái I. 235. o.

kognitív elemek. Az erkölcsi élményekből aztán az objektiváció folyamatában képződnek ki a relatív érvényességű erkölcsi szabályok, illetve az objektiválódás legmagasabb szintjén a jogi szabályok. E folyamatban növekszik a racionális elemek aránya, így a társadalmi objektivációk lényeges funkciója a közösségi érzelmek „uralása”, a közösségi indulatok levezetése, szublimálása, ezen keresztül pedig a társadalom lelki egyensúlyának biztosítása.

Az erkölcsi szabályok azonban *relatív* érvényűek, s csakúgy, mint az emberi cselekvőség összes megnyilvánulása, az axiológiai determináció folytán maguk is értékelés alá esnek. Vagyis a relatív érvényességű erkölcsi szabályokat az abszolút etikai értékekhez mérhetjük – ez volna a morálfilozófia sajátképpen feladata –, ugyanakkor maguk az erkölcsi szabályok alapjául szolgálnak az objektiváció magasabb szintjén álló jogi szabályok értékelésének. Az abszolút etikai értékek tehát a szubjektív erkölcsi élményeken, majd a relatív érvényességű, objektiválódott erkölcsi szabályokon keresztül hatolnak be a jogba, s adják annak etikai tartalmát.

Bibó felfogásában ezért a *jog nem bír saját a priori értékkel*, hanem csupán *funkcionalitásában* válik értékessé, amennyiben az erkölcsi szabályok által közvetített etikai értékeket hatékonyan képes érvényesíteni. A jog értékelésének alapja így a *hatékonyság* aspektusa lesz, ami azonban – összefüggésben az objektivációknak a közösség lelki egyensúlyának fenntartásában játszott szerepével –, éppen az egyéni morális élmények szintjén válik „mérhetővé”. A jog tehát a maga igazolását az elsődleges erkölcsi tapasztalatokból nyeri.

Mindenesetre a *Kényszer, jog, szabadság*-ban Bibó a jog értékelésének kérdését e tisztán eszközjellegű hatékonyság feltételeinek vizsgálatára korlátozta, jóllehet nyilván tisztában volt – részben *Horváth Barna* erre vonatkozó tanításának ismeretében is – azzal, hogy a jog és erkölcs viszonya tartalmi értelemben is vizsgálható: vagyis, hogy miként értékelhető a jog által képviselt erkölcsi értékek és a társadalomban érvényesülő morális értékek konfliktusa.

E korlátozott, instrumentális szemléletben a *helyes jog kritériuma* végül is a szubjektív szabadság és kényszerélmények, valamint azok objektivált, intézményes kifejeződése közötti *egyensúly* lesz. Ez az egyensúlyteremtő funkció pedig nyilván egymást korlátozó, relatív értékmérők bevezetését kívánja meg: „A társadalmi kényszer *helyes* elosztását nevezzük *rendnek* (jogbiztonság), a társadalmi szabadság *helyes* elosztását *igazságosságnak*. A *rend* és az *igazságosság* eszméi tehát azok az értékek, amelyek a jog jellemző vonásaiban megnyilvánulnak, s a helyes jog abszolút értékmérői közé tartoznak. Ez a két eszme az

objektíválódásnak is határt szab: az objektív kényszer csak addig értékes, amíg a rend növekedésével jár, s nem megy a szabadság rovására – az objektív szabadság növekedése addig értékes, míg az igazságosság növekedésével jár, és nem megy a rend rovására”⁵ – írja Bibó.

Valójában a jognak e funkcionális értékét és a társadalom lelki egyensúlyának kialakításában játszott szerepét hangsúlyozza Bibó a három évvel később, 1938-ban megjelent *Etika és büntetőjog* című írásában is, azonban itt már egy elmozdulás érzékelhető a jog és az erkölcs tartalmi viszonyának elemzése felé. Az etika és a büntetőjog érvényességi viszonya kapcsán Bibó itt azt hangsúlyozza, hogy helytelen az a felfogás, mely az etikai érvényességet a jogi érvényesség valamiféle statikus, formális kritériumaként próbálja értelmezni. Az etikai érvényesség az erkölcsi élményeken, érzelmeken keresztül ható társadalmi erő, amely a jogrend értékes fejlődésének tényezőit adja. „Az etikai megítélés nem jogilag transzcendens értékelése jogi tényeknek – állapítja meg a szerző összegzésében –, hanem oly normatív tényező, mely elevenen részt vesz abban, hogy bizonyos tények jogi tényekké válnak-e vagy sem. Nem a jogi érvényesség kivirágzott, magasrendű formáit támadja vagy erősíti meg, hanem annak elsődleges jogi élményekbe ágyazott gyökereit vágja el, vagy tartja életben.”⁶

A szakirodalom megoszlik annak a kérdésnek a megítélésében, hogy vajon Bibó erkölcs és jog viszonyára vonatkozó, fentiekben vázolt gondolatmenete tekinthető-e egy *relatív természetjogi álláspont* melletti elköteleződésnek. Nagyon is helyénvaló *Szilágyi Péternek* az a meglátása, miszerint „a pozitív jog értékelhetősége még nem jelenti a természetjogi álláspontot, csak az, ha a helytelen jogtól megvonjuk a jogi minőséget.”⁷ Mint azt *Karácsony András* elemzésében kimutatta, a lényegi különbség a pozitivista és a természetjogi álláspont között éppen abban áll, hogy a természetjog képviselői egy bizonyos, tartalmi értelemben vett erkölcsi minimumot kívánnak meg a jogtól. Nagyon is kérdéses, hogy mind az, amit Bibó hosszasan fejteget a büntetőjog és az erkölcs összeütközésének esetére vonatkozóan, az valóban azt jelenti-e, hogy az erkölcsi értékekkel szemben álló jogi szabályok a priori érvényüket veszítik, vagy hogy a jog hosszabb történeti periódusban „kénytelen-kelletlen” úgylis felveszi az eredetileg vele szemben álló erkölcsi értékeket.

Karácsony egy másik dolgozatában, elsősorban Bibó nemzetközi jogi tanulmányaira koncentrálva mutatta be, hogy Bibó hogyan jutott el a *Hans Kelsen* által képviselt

⁵ Bibó: *Kényszer, jog, szabadság*. In: 215.o.

⁶ Bibó: *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás*. In: 270.o.

⁷ Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest, 2008. 220.o. 593. lábjegyzet

jogpozitivizmus kritikájától *Alfred Verdross* relatív természetjogi nézeteinek elfogadásához *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című írásában. Mint azt a szerző kiemeli, Bibó a nemzetközi döntőbíráskodás funkcióit elemezve hangsúlyozza, hogy „a döntőbíróság munkájában kiformalódhatna a ’közéleti és jogrendi minimum’ mércéje”⁸.

Arról a szellemi fejlődésről vázolt képet, melynek lényegét Bibó bölcseletében a jog és erkölcs viszonyának megítélésére vonatkozóan úgy ábrázolhatunk, mint ami egy mérsékelt pozitivista állásponttól egy relatív természetjog felfogás irányába halad, még néhány mozzanattal kiegészíthetjük. Így felemlíthető *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma* címmel 1940-ben Kolozsvárott tartott magántanári próbaelőadása, melynek valószínűleg éppen azt az utolsó részét nem olvashatta fel, melyben a természetjog újjászületéséről mint a kortárs jogbölcsélet számára legnagyobb kihívást jelentő új problémáról ad számot – anélkül azonban, hogy ő maga világosan állást foglalna abban. Ettől fontosabbnak tűnik az 1944-ben megjelent *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című tanulmánya, amiben egyrészt vázolja a természetjogi gondolat fejlődését, e rekonstrukcióban hangsúlyozva a természetjogi eszméknek a hatalom erkölcsi eszményeknek való alárendelésében, korlátozásában játszott szerepét, másrészt ezzel a jog és erkölcs problematikáját egyúttal a politikai filozófiájának középpontjában álló kérdés, a hatalom humanizálásának problémájához kapcsolja. Végezetül annak jelzésére, hogy Bibó „természetjogi fordulata” már jóval a „bénultság”-könyv megírása előtt bekövetkezett, elég felidéznünk az 1946-os szegedi szociológiai előadásaiban a jog meghatározásáról írtakat, melyhez a következő mondattal fogott hozzá: „A jognak elsősorban etikailag kell jónak lennie.”⁹

Politikai filozófia, „tettbeszéd”

Mint arra az előzőekben utaltunk, Bibó etikai felfogása, illetve az erkölcs és jog viszonyára vonatkozó elképzelései szervesen illeszkednek a hatalom humanizálásának különféle aspektusait vizsgáló politika-tudományi, történelemfilozófiai gondolatmeneteibe. E gazdag összefüggésrendszer minden részletre kiterjedő feltérképezése meghaladja a tanulmány kereteit, ezért vizsgálódásaimat most egyetlen problémakomplexum, Bibónak a „*zsidókérdésre*” vonatkozó állásfoglalásának elemzésére szorítkozom. E választásnak két oka is van: az egyik, hogy Bibó véleményének változása nagyon hasonló dinamikát mutat, mint

⁸ Karácsony András: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Pallas Stúdió–Atraktor Kft, Budapest, 2000. 94.o.

⁹ *Bibó István egyetemi előadásai 1942-1949*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán; Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván—Tóth László Dávid) Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, Debrecen, 2004. 67.o.

amit a fentiekben az erkölcs és jog viszonyának megítélése kapcsán vázoltunk. Mi több, úgy vélem, hogy a kettő szervesen összekapcsolódik, s mindkettő egy-egy aspektusát képezi a bibói bölcsélet morálfilozófiai elmélyülésének, mely folyamat persze elválaszthatatlanul kapcsolódott a háború, a nyilas hatalomátvétel, a német megszállás és a Vészkorszak – s ezzel párhuzamosan, ahogy Bibó fogalmaz, „a magyar társadalom erkölcsi összeomlásának” – tragikus élményeihez. A másik ok pedig az, hogy az 1948-ban megjelent *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című művében szinte kivétel nélkül megjelennek azok a kérdések, melyeket Bibó etikai nézeteinek, az erkölcs és jog viszonyára vonatkozó felfogásának elemzése során érintettünk.

Ami azt a bizonyos szellemi mozgást illeti, annak fontosabb állomásait a következőkben jelölhetjük meg. Az 1930-as évek végén Bibó szemléletét egy sajátos ambivalencia jellemezte, aminek lényegét Kovács Gábor úgy foglalta össze, hogy „[...] egyfelől elfogadja a nemzeti radikalizmusnak az asszimilációval kapcsolatos kérdésfelvetését és szóhasználatát, de már [...] ki lehet mutatni ezen álláspont meghaladásának csírait is.”¹⁰ Ez az ambivalencia mutatkozik meg Bibó „tettbeszédében” is, mikor az 1938-as első zsidó törvényt „undort keltő, megbélyegző, ám hatástalan”-nak minősíti, azonban nem írja alá a törvény ellen tiltakozó memorandumot, és helyesli, hogy azt *Erdei Ferenc* sem tette meg. Ezt a zavaros állásfoglalást írta felül 1944 őszén Bibó az „árja-párja” igazolások kiadásának akciójával, hogy aztán négy évvel később egy tisztázottabb morálfilozófiai álláspont és kidolgozottabb társadalomelmélet alapján számoljon le saját korábbi előítéleteivel.

Tekintsük most át, hogy hogyan jelennek meg a *Zsidókérdésben* azok a tartalmi csomópontok, melyeket Bibó jogelméleti munkásságának fenti áttekintésében azonosítottunk! Az első ilyenként kínálkozik a felelősségvállalás problémája. Mindaz, amit Bibó a kényszer alatti cselekvés erkölcsi beszámításának problémájáról, az axiológiai determinációról korábban elméletileg megfogalmazott a *Zsidókérdésben* a gondolatmenetet strukturáló tényezőként is megjelenik: a szerző az eszme-futtatása élére állítja a *felelősségvállalás* kérdését, s ennek nyilvánvalóan nem csak lélektani funkciója van – saját büntudatának feldolgozása a nyilvános, személyes felelősségvállalás példaértékű gesztusával, egyúttal a későbbi elemzés elfogulatlanságának hitelesítése –, hanem arra is lehetőséget ad, hogy megvilágítsa saját etikai értékrendjét, elhatárolja a társadalom különböző rétegeinek felelősségében mutatkozó fokozatokat, a felelősség önkéntes vállalásának erkölcsi aktusát, a

¹⁰ Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 212.o.

felelősségre vonás elkerülhetetlenségétől. Szükség van erre azért is, mert, mint azt *Balog Iván* elemzésében nagyon találóan megfogalmazta, Bibónak össze kellett hangolnia a kutatói értékmentességének követelményét és társadalompolitikai értékeit egy sajátos „metaértékrend” szintjén, ami „a racionális autonóm polgáré, aki társadalomtudósként a szakszerűség és állhatatos valóságisztelet jellemez, állampolgárként pedig az emberi jogok és pluralizmus feltétlen híve.”¹¹ Ha e meghatározást még kiegészítjük Bibó társadalmi terapeuta, lelki gyógyító szerepfelfogásával, melynek jelentőségére Balog is felfigyelt, akkor talán nem túlzás, ha e „metaértékrend” háttérében a fentiekben azonosított két abszolút értéket véljük felismerni: az aktív szeretet, és az emberi méltóság tiszteletét.

Nagyon tanulságosak azok a gondolatok is, amelyeket az erkölcs és jog viszonyáról fogalmaz meg Bibó a *Zsidókérdésben*. Mint láttuk, korábbi jogelméleti munkáiban elsősorban azt vizsgálta, hogy az erkölcsi értékek hogyan hatolnak be a jogba, s szociológiai értelemben hogyan képes az erkölcs a vele szemben álló jog „éltető gyökereit” elválni. Ehhez képest a *Zsidókérdésben* a felelősség vizsgálata kapcsán egyrészt megfogalmazza az erkölcstelen, az emberi méltóságot sárba tipró joggal szembeni ellenállás követelményét, még hozzá éppen a magyar közigazgatás, a tisztviselői kar vonatkozásában, másrészt rávilágít a korrump törvények erkölcsi romboló hatására is.

Végezetül szeretném kiemelni annak jelentőségét, amit 1944 őszén Bibó a „tettbeszéd” nyelvén kifejezett: a korrump joggal való személyes szembeszegüléssel nem csupán természetjogi állásfoglalását, és a zsidókkal szembeni szolidaritást, a velük szembeni előítéletén való felülemelkedést tette egyértelművé, hanem előre hitelesítette mindazt, amit a felelősségvállalásról később írt.

¹¹ Balog Iván: *A „Zsidókérdés” a modern szociológia tükrében*. In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 219.o.